

Մ. ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ *)

Մուրատ-Ռափայելեան ընկերութիւնը հաստատուած է 1860-ի մօտ, համանուն վարժարաններուն նախկին աշակերտներուն ձեռքով, որոնք տարին անգամ մը կը հաւաքուէին՝ եղբայրական հացկերոյթով մը՝ որպէսզի Մուրատեան և Ռափայելեան վարժարաններու հին ու նոր շրջանաւարտները իրար ճանչնային, իրարմէ օգտուէին, հարկ եղած ատեն՝ իրարու օգնէին, իրար սիրել և ազգին պէտքերուն մէկտեղ ծառայել սորվէին: Պէշիկթաշեան հոգին եղած է այդ գեղեցիկ հաւաքումներուն, որոնց միշտ ներկայ կը գտնուէին նաև հայ-լուսաւորչական անձնաւորութիւններ, ինչպէս Գրիգոր Օտեան, Տիգրան Նուսուֆեան, և այլն: Այդ հաւաքումներէն մէկուն մէջ Պէշիկթաշեան արտասանած է սրտաշարժ ճառ մը, որ կը վերջնայ սա գերազնիւ ու ճշմարտապէս պերճախօս հատուածով.

«Վանայ ծովուն հանդիպակաց դաշտէն սկսեալ, ուր հայու արիւնը առաջին անգամ վազեց ամենասուրբ իրաւունքի մը համար, ու Գերեզմանաց բլրէն, ուրկէ ազգութիւնը բարձրացաւ բռնութեան հողամած դիակին վրայ, մինչև Կապան բերդը, ու անկէ մինչև մեր օրերը՝ ի՞նչ շարժում, ի՞նչ ժամանակի շրջան, զորչափ դիւցազունք, զորչափ արիական գործեր ու վեհ առաքինութիւնք, զորչափ փառաց ու զարմանաց յիշատակներ. բայց և զորչափ թշուառութիւնք և ոճիրք, զորչափ արիւն արտասուք, կործանումն և աւերակք... Բայց և սրտահառաչ ձայնիւ կը հրաւիրեմ զձեզ, կը հրաւիրեմ բոլոր ազգը, և ծունր դնելով մեր պատմութեան անհուն դամբանին առջին, կը յորդորեմ զամենքն ալ մէկդի դարձնել աչքերը աւերակաց վրայէն, վեր առնուլ գլուխները անցելոց վհէն ու դիմաց նայիլ ու առաջ քալել. յառաջ, այս է մշտաթաւալ աստեղաց ձայնը, բոլոր բնութեան ձայնը, վերջապէս Աստուծոյ ձայնը. յառաջ՝ ժամանակիս լուսովը, յառաջ դէպի այն ճամբան ուր առաջնորդ

*) Տե՛ս «Մուրճ», № 6.

կեցած են այնչափ վսեմ հանճարներ ու բարերարներ, ուր առաջնորդ կեցած են նաև Մուրատ և Ռափայէլ. հարկ էր այս երկու անուններուն դիմաց մեծարանօք կանգ առնուլ ու խօսիլ ինչ որ ժամանակը ու երախտագէտ պատմութիւնը պիտի խօսին իրենց վրայ. հարկ էր յիշել մեր մանկութեան երջանկաւէտ օրերը՝ օտար բայց բարերար աստեղաց տակ... Յառաջ առ զարգացումն և առ լոյս. ու այդ անկողն ճամբորդութեանց դժուարութեանց ու վտանգացը մէջ զիրար աւելի ազէկ ճանչնալու համար իրարու «եղբայր» անունը տուէր. աւելի զօրաւոր և անկուն ըլլալու համար ամենքնիդ ալ մէկ սիրտ եղէր. և եթէ փորձանք և արգելք բուն զօրութեամբ կանգնին ձերդիմացը, մի՛ երկնչիք անոնցմէ. ալեկոծմունք և փոթորիկը աւելի յառաջ պիտի մղեն զմեզ ժամանակաց ճամբուն վրայ, մինչև հասնին Աստուծոյ մեզի ժատնանիշ ըրած լուսաւոր ժամակէտը. ու երանի՛ մեզի, եթէ ետ մնացողներէն չըլլանք, մենք՝ որդիք Հայկայ, ծնունդը երախտեաց Մուրատայ և Ռափայէլի»:

Պէշիկթաշլեանի մահուանէն մէկ ու կէս տարի յետոյ, Մուրատ-Ռափայէլեան ընկերութիւնն է որ Ծերենցի նախաձեռնութեամբ հաւաքեց բանաստեղծին գրութիւնները և ամփոփեց հատորի մը մէջ. ընկերութեան 1870-ի տարեկան երեկոյթին մէջ, բոլոր անդամները օրինակ մը գնեցին այդ հատորէն, թէ՛ այդ գրքէն հատ մը ունենալու և թէ՛ օգնութիւն մը հասցնելու համար Պէշիկթաշլեանի անտէր մնացած քրոջն ու մօրուին:

Պէշիկթաշլեան մասնակցած է նաև «Երաժշտական Ընկերութեան», որ հիմնուեցաւ 1862-ին և որուն նպատակը բացատրուած է հետեւեալ յայտարարութեամբ, որ տպուած է Մաւրիս լրագրին 1862 մայիս 5-ի թուին մէջ.

«Ազգային երգեր, թատերական նուագներ ու պարերգներ հրատարակելու, ընտիր նուագածուներ յառաջ բերելու և երաժշտութեան ճաշակը առհասարակ բոլոր Հայոց մէջ ծաւալելու գովելի նպատակաւ Երաժշտական Ընկերութիւնն մը կազմուեցաւ ազգիս մէջ:

«Այս ընկերութիւնը մասնաւոր խնամով մը պիտի հսկէ նաև «Քնար Հայկական» անուն հանդէսը կանոնաւոր և բարեկարգ վիճակի մէջ պահելու, երգերը ընտրանաւ հրատարակելու և այլն:

«Քնար Հայկական»-ին վեցամսեայ գինն է 60 դրուշ:

«Երաժշտական ընկերութեան հիմնադիր ժողովին անդամք են Գրիգոր Աղաթօն, Գրիգոր Օտեան, Գրիգոր Պուրտա-

ճեան, Ճանիկ Պէլլիկճեան, Մարտիրոս Միւհէնտիսեան, Յակոբ Քէօջեան, Յակոբ Պուրունսուգեան, Յարութիւն Փափազեան, Յովհաննէս Կելկելեան, Յովակիմ Նէվրուզեան, Նահապետ Ռուսինեան, Պօղոս Քէօջեան, Սերովբէ Թազորեան, Փիլիպպոս Կելկելեան:

«Քնար Հայկական»-ին մէջ հրատարակուելիք երգերուն վրայ հսկելու յանձնաժողովին անդամք են Թորոս Նաղարեան, Մ. Մամուրեան, Մ. Պէշիկթաշեան, Յ. Ոսկանեան, Ս. Հէքիմեան, Ս. Փափազեան: Հանդէսին երաժշտական մասին հեղինակ կոչուած են Տ. Զուխաճեան և Գաբրիէլ Երանեան:»

Այս ընկերութեան կազմութենէն առաջ, Երանեան, որ աշակերտն էր Պապա-Համբարձումի գլխաւոր աշակերտներէն միոյն՝ Արիս Յովհաննէսեանի, երաժշտական շարժումը Հայոց մէջ զարգացնելու համար բաւական ջանքեր ըրած էր: Արիս Յովհաննէսեան հայկական եկեղեցական երաժշտութեան հմուտ էր մասնաւորապէս և զայն ինքն իրմով կատարելագործելու հետամուտ. Գաբրիէլ Երանեան աւելի ձգտում ցոյց կուտար եւրոպական երաժշտութիւնը Հայոց մէջ տարածելու և անով հայկական երաժշտութիւնը վերանորոգելու: «1857-ին¹⁾ Արիստակէս Յովհաննէսեան և Գաբրիէլ Երանեան՝ գործակցութեամբ՝ Քնար Արեւելեան անուն ամսաթերթ մը կը հրատարակէն նպատակ ունենալով արեւելեան և մասնաւորապէս տոհմային երգերը եւրոպական ձայնազրուութեան առնելով արեւմտեաններուն հաղորդել: Այս թերթը տարիի մը չափ շարունակած ըլլալ կը թուի: Բայց հայ ձայնանիշներու կիրարկութեան այս փորձը, ինչպէս նաև եւրոպականին մերձեցման ջանքերը, որոնք Գաբրիէլ Երանեանի գլխաւոր սկզբունքներն էին, պատճառ եղան 1861-ին վերստին Քնարի երեման: Գաբրիէլ Երանեան և իր աշակերտը Ն. Ս. Թաշճեան միասին 1861 սեպտեմբեր 1-ին կը ձեռնարկեն Քնար Հայկական անունամբ միածալ երկու թուղթ կիսամսեայ թերթ մը հրատարակելու, որ կը բովանդակէր երգեր և պարերգներ եւրոպական նօթայով, որուն հմուտ էին երկու հեղինակներն ալ: Խմբագիրները նոյնիսկ կը ծանուցանէին հասարակութեան թէ այլևայլ տեղեր ձրի դասախօսութիւններ հաստատած են, ինչպէս Սկիւտարու Ճեմարանի, Իճատլիէի, Միջագիւղի, Պէշիկթաշի, Բերայի, Խասգիւղի, Քարակէօմրիւկի Սամաթիոյ, Ենի-Գաբուի վարժարանաց մէջ կիրակի օրերը,

1) Ս. Անգեղեայ, Հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը և ձայնազրութիւնը. Մաղիկ, 15 մարտ 1903:

դասախօս ունենալով Գ. Երանեանէ և Ն. Թաշճեանէ զատ՝ նաև Սիմէոն Մինէճեանը, Ռէթէոս Փափազեանը, Եղիա Մկրտիչեանը (Տնտեսեան), Ստեփան Գալֆայեանը, Համբարձում Չերչեանը, Պետրոս Մաղաքեանը, Գարրիէլ Խանճեանը. ասոնք կերակի օրերը պիտի դասախօսէին Քննարի բաժանորդաց թէ եւրոպական և թէ հայ երաժշտութեան սկզբունքները որոնք արդէն Քննար-ին մէջ մաս առ մաս բացատրել սկսած էին երկու խմբագիրները և Համբարձում Չերչեան... Բայց Գարրիէլ Երանեանի մօտ աւելի դէպի եւրոպականը ընդգրկելու միտումը կը տեսնուի, որուն ապացոյց կրնայ համարուիլ Տիգրան Չուխաճեանի 1862 յունուար 1-էն սկսեալ Քննարի խմբագրութեան մասնակցիլը: Բայց Քննար, հազիւ թէ բոլորած իր առաջին վեցամսեան կը դադրի 1862 փետր. 15-ին՝ 12-րդ թիւը հրատարակելէ յետոյ:»

Այդ միջոցին է ահա որ կը կազմուի Երաժշտական Ընկերութիւնը, որուն Պէշիկթաշեան ալ հրաւիրուեցաւ աջակցել: Բայց հակառակ բազմաթիւ կարեւոր անձնաւորութիւններուն հովանաւորութեանն ու գործակցութեանը, այդ ընկերութիւնը շատ տոգոյն գործունէութիւն մը ունեցած է և շատ կարճ կեանք: «Այս ընկերութիւնը, կը գրէ Ս. Անգեղեայ՝ միլենոյն ուսումնասիրութեան մէջ, թերթին երկրորդ շրջանի առաջին թիւը հրատարակեց «ընդ պաշտպանութեամբ հիմնադրաց ժողովոյ», հեղինակ ունենալով Տիգրան Չուխաճեանը և Գարրիէլ Երանեանը: Իսկ 1862 յուլիս 31-ին (4-րդ թիւ) կողքին վրայ հեղինակ ցոյց կը տրուի Գ. Երանեանը և ընկերներ Կ. Ֆ. Ֆոսթրին և Տիգրան Չուխաճեան: Սեպտեմբերին, այս վերջինները գործակցելէ կը դադրին և Գ. Երանեան առանձին կը մնայ:

«1862 հոկտ. 13-ին, Գ. Երանեանի մահը վրայ հասնելով, Քննար նուազկոտ թրթռացումներու մէջ կը տատանի, ուստի Երաժշտական Ընկերութիւնը դեկտ. 21-ին Արևելեան Թատրոնի մէջ «ի յիշատակ Գարրիէլի Երանեան և ի նպաստ Քննար Հայկականի» ներկայացում մը կը կազմակերպէ. բայց ասոր հասոյթը անբաւական կ'ըլլայ զայն կենդանացնելու և վեց ամիս դադրելէն յետոյ 1863 օգոստոսին՝ Նիկողոս Թաշճեանի ձեռքով իբր վեցամսեայ հանդէս վերստին կը հրատարակուի, բայց դարձեալ երկար կեանք չունենար:»

Այս ընկերութեան մասնակցելէ առաջ, Պէշիկթաշեան եւրոպական երաժշտութիւնը Հայոց մէջ տարածելու դերը արդէն ինքնին սկսած էր կատարել, և կարելի է ըսել որ՝ առանց բուն իսկ երաժիշտ մը ըլլալու՝ թերևս Երանեանէն և Չուխա-

ճեանէն աւելին ըրած է Հայոց բարբերուն մէջ եւրոպական երաժշտութիւնը տարածելու համար: Իր Պոլիս հասած ատենը, Հայերը կամ ընաւ սովորութիւն չունէին երգելու, և կամ, եթէ երգէին, ամենաստուար մեծամասնութեամբ՝ տաճկական շարքի-ներն ու մանի-ներն էին իրենց միակ երգերը, կամ հայ եկեղեցական երգեր՝ ընդհանրապէս մանի-ի պէս երգուած: Պէշիկթաշլեան կը պաշտէր եւրոպական երաժշտութիւնը, փոքրիկ սիրուն ձայն մըն ալ ունէր, և ինքն իսկ կ'երգէր յաճախ եւրոպական օփերայի կտորներ, կամ Ֆրանսական ծանօթ երգեր: Երաժշտութիւնը՝ իրեն համար ազնուացնող, խանդ ու կրակ ներշնչող, մարդկային հոգին վեհ ու մաքուր սլացքներու մղող զերազանց արուեստն էր. երաժշտական այդպիսի իդէալի մը եւրոպական երաժշտութիւնն էր միայն որ կրնար գոհացում տալ. տաճկական մեղկ ու դանդաղ մեղեդիները և անոնց՝ ամենամեծ մասամբ՝ ընկերացող ապուշ ու աղտոտ բառերը հակակրօթիւն ու զղուանք կը ներշնչէին իրեն. հայ բերաններու վրայ այդ երգերուն տիրապետումը կը տառապեցնէր զինքը: Պոլիս հասնելէն գրեթէ անմիջապէս յետոյ՝ իր առաջին գործերէն մին եղաւ,—գործ զոր մինչև իր կեանքին վերջը շարունակեց,— շարադրել հայերէն երգեր և անոնց յարմարցնելով եւրոպական սիրուն եղանակներ՝ տարածել իրեն ծանօթ շրջանակներուն մէջ. իր բանաստեղծութեանց գրեթէ կէսը երգերէ կը բաղկանայ: Պէշիկթաշլեանի մտերիմներէն ոմանք ինձ հաւաստած են թէ ոչ միայն երաժշտասէր էր ան, այլև երաժշտագէտ, թէ իր երգերէն ոմանց,—ինչպէս և Ալիշանի Բաժմ փորոտան-ին,—եղանակը ինքն իսկ շարադրած է. այլ՝ ընդհակառակն՝ կը պնդեն թէ երաժշտագէտ չէր, այլ եւրոպական ծանօթ եղանակներ է որ կը յարմարցնէր իր երգերուն. երբորդ աղբիւր մը, որ հաւանականագոյնը կը թուի ինձի, սապէս կը մեկնէ այդ իրողութիւնը. Պէշիկթաշլեան երաժշտագէտ չէր բառին բուն նշանակութեամբ, բայց քիչ մը ծանօթութիւն ունէր երաժշտութեան, և մասաւանդ ճականջ ունէր», շատ մը օփերայի կտորներ ու երգեր զոց գիտէր. երբեմն՝ եւրոպական եղանակներ յարմարացած է իր խօսքերուն, երբեմն ալ բարեկամ երաժշտագէտներէ խնդրած է եղանակ մը յօրինել իր այս կամ այն երգին համար, զոր օրինակ Գարուն-ին եղանակը շարադրած է Տիգրան Չուխաճեան, Դու զով խնդրես-ին եղանակը՝ օր. Սրբուհի Վահանեան, որ լաւ դաշնակահար ու քաջ երաժշտագէտ էր. բայց իր կարգ մը երգերուն եղանակը Պէշիկթաշլեան ինքն իսկ յղացած է, բարեկամ երաժշտի մը զայն կոկել ու կանոնաւորել տալով. այդ բարեկամ արուեստագէտը

եղած է՝ շատ յաճախ՝ Կոնստիվիչ անուն փոլոնիացի երաժիշտ մը, Պոլիս հաստատուած, և որ ընդհանրապէս հայ ընտանիքներու մէջ դաշնակի դաս տալով կ'ապրէր. Պէշիկթաշեան երաժշտական երևակայութիւն ունէր, երգի մը գլխաւոր մօթիքներն ու ընդհանուր շարժումը կը յղանար՝ իր այս կամ այն բանաստեղծութեան իմաստին համեմատ, և յետոյ Կոնստիվիչէն կը խնդրէր սրբագրել իր յօրինած ուրուագծին ձևական թերութիւնները. այդ աշխատակցութեան արդիւնք եղած ըլլալու է Պէշիկթաշեանի երգերու եղանակներէն մէկ մասը:

Այդ երգերը մեծ սիրով ու խանդավառութեամբ ընդունուեցան ու տարածուեցան ոչ միայն Պէշիկթաշեանի ծանօթ ընտանիքներուն մէջ՝ ուր զանոնք երգելը քաղցր սովորութիւն մը դարձած էր, այլ և Պոլսոյ բոլոր թաղերուն շրջանն ըրին, սոսկական ինչպէս ընկերական հաւաքմանց մէջ հնչեցին, ազգային իր մը դարձան՝ ինչպէս ինքնիսկ բանաստեղծը կը բողոքէր. Եւ որպէսզի ամեն տեսակ պարագաներու մէջ այդ երգերը թուրք մանիւշները վանէին հայ բերաններէն, Պէշիկթաշեան յօրինած էր երգեր՝ գրեթէ բոլոր էական զգացումները թարգմանող. ազգային երգեր, սիրային երգեր, բնութեան պաշտումը, գեղեցիկ վայրերու ազդած զմայլանքն արտայայտող երգեր, սիրուած էակներու մահը ողբացող երգեր, մինչև իսկ սեղանի վրայ երգելու համար՝ գինիի երգեր: Ընդհանրացնելու համար եւրոպական երգերը, Պէշիկթաշեան իր թատերագութեանց մէջ ալ կը դնէր երբեմն այդպիսի երգեր. Նրեք քաջեր և Աւանակը կատակերգութեանց երգերը միայն մասամբ՝ պահպանուած են բանաստեղծին գործերուն առաջին տպագրութեան մէջ. ողբերգութեանց երգերը չեն պահպանուած. ատոնցմէ միայն «Հեզիկ ու Յուլակ» երգը մնացած է, որ չէ երեցած առաջին տպագրութեան մէջ, և զոր հրատարակեցի երկրորդ տպագրութեան մէջ. այդ երգը Կոռնակ ողբերգութեան կը պատկանէր:

Կարելի է ցաւիլ, որ այդ երգերու եղանակներուն մէջ եւրոպականին հետեողութիւնը չափազանց տիրական եղած ըլլայ, և Պէշիկթաշեան փորձած չըլլայ երբեմն անոնց մէջ հայկական մօթիքներ գործածել: Ժիշտ է որ «Երաժշտական Ընկերութիւնը» որուն անդամ էր Պէշիկթաշեան, իր ծրագրին մէջ ունէր նաև իր երաժշտական ամսագրին մէջ հրատարակել եւրոպական երգերու հետ հայ ժողովրդական եղանակներ ալ, — ինչ որ ցոյց կուտայ թէ Պէշիկթաշեան և իր ընկերները պահ մը այդ գաղափարն ունեցած են. բայց դժբաղդաբար այդ «Երաժշտական Ընկերութիւնը» ինչպէս և իր հրատարակած ամսագիրը շատ վաղանցուկ են եղած: Ատկից զատ, վերջապէս ներելի չէ

ամեն բան մէկ գործիչէ մը պահանջել, Պէշիկթաշլեանի գլխաւոր ձգտումը՝ Հայոց մէջ ասիականութիւնը վանել ու եւրոպական ոգին տարածել էր. հայկական եղանակները, թէպէտ աւելի աշխոյժ քան թրքականները, նորէն արեւելեան դրոշմ ունին, մեղիւթենէ, դանդաղութենէ զերծ չեն յաճախ (մանաւանդ ինչպէս անոնք կ'երգուէին արեւմտեան Հայոց մէջ, ուր թրքական ազդեցութիւնը շատ զօրաւոր է եղած). Պէշիկթաշլեան կ'ուզէր ցնցել դարաւոր ստրկութեան հետեւանքով Հայոց երակներուն մէջ մտած թմրածութիւնը, երկտրականացնելով զանոնք՝ ազատ ու շարժուն եւրոպային զգացումներով ու արուեստով տոգորուած երգերով: Այդ էր իր բուն նպատակը, և բնական է որ իր ջանքերը դէպի հոտ ուղղուած ըլլան:

Պէշիկթաշլեան շատ զեղեցիկ ու յատկանշական դեր մը կատարած է նաև այլապէս կարևոր ազգային ժամանակակից հարցի մը մէջ, 1862-ին պայթեցաւ Զէյթունի համբուլուոր ապստամբութիւնը, որու միջոցին Տաւրոսի կտրիճ լեռնականները յաղթականօրէն ետ մղեցին Ազիզ փաշայի 40,000 զինուորները: Սուլթան Ազիզ և իր նախարարները Հայոց համակիր էին, բայց պայմանով որ Օսմանեան տէրութեան հաւատարիմ, աշխատող ու հլու ծառաներ մնային անոնք: Զէյթունը խռովիչ կէտ մըն էր՝ հայկական ընդհանուր համակերպութեան մէջ. այդ միջոցին, Հաճընէն Զէյթուն կուգար յանկարծ անծանօթ ու յանդուգըն բաղդախնդիր մը, որ ինքզինքը կը յորջորջէր Լևոն է. Լուսինեան և այդ տիտղոսով Նափոլէոն Գ. կայսեր ինչպէս և եւրոպայի ուրիշ վեհապետներուն յիշատակագիր մը կ'ուղղէր՝ յայտարարելով թէ իր ձեռքին տակ պատրաստ ունի 60,000 կիլիկեցի զինուորներ և մեծ ապստամբութիւն մը պիտի յարուցանէ, եթէ եւրոպական պետութիւնները Կիլիկիոյ չնորհեն ինքնավար բեժիմ մը. ինքնակոչ Լուսինեանին դիմումը բոլորովին ապարդիւն ալ չէր մնացած. Նափոլէոն Գ. հետաքրքրուած էր և հրահանգ տուած Պոլսոյ ֆրանսական դեսպանին՝ զբաղիլ այդ հարցով. թուրք կառավարութիւնը, ատկից ալ աւելի վերդովուած, մտադիր էր ամեն ջանք ընել՝ այդ վտանգաւոր արծուերոյն ժամ առաջ բնաջինջ ընելու համար: Ազիզ փաշան պարտուած, ուրիշ միջոցով մը—գձուձ ու վատ թաքթիքով մը,—ուզեց Զէյթունը քանդելու ծրագիրն իրագործել. Զէյթունի շուրջը ամեն կողմ հրաման արձակեց որ ո և է մահմեդական ազատ է՝ ուր որ Զէյթունցիի մը հանդիպի՝ զայն սպանել և ուսեցածը յափշտակել: Ասի անկարելի կը դարձնէր Զէյթունցւոց իրենց անձուկ սահմաններէն դուրս ելլել, մօտակայ քաղաքները երթալ, առուտուր ընել, հետեւաբար անխուսափելի սովով մը

փճանալու վտանգը կը սպառնար իրենց: «Այս աննախանձիկի կացութեան դարման տանելու համար վճռեցին նոքա պատգամաւորութիւն մը զրկել Պոլիս՝ Պատրիարքարանի և ընդհանուր ազգին ուշադրութիւնն հրաւիրելու համար Զէյթունի վերայ: Եւ Տէլի-Քէշիեան Տէր-Յակոբ քահանան, որ նշանաւոր Տէր-Օհանի հօբեղօրորդին էր, ու աշխարհական մը, որ եթէ յիշողութիւննիս չի խաբեր մեզի, Սէմէրճեան Մնացական էֆէնտին ըլլալու էր՝ պատգամաւոր նշանակելով ճամբայ հանուեցան: Ասոնք մինչև Հաճին լեռնային ճամբաներով հետիոտն գնացին, անկէ Գօզան-Օղլուի պաշտպանութեան տակ ապահովապէս Սոյ կաթողիկոսին մօտ հասնելով հարկ եղած գրութիւններն ստացան անկէ ու Մերսինի նաւահանգստէն Պոլիս մեկնեցան 1862-ի սեպտ. 18-ին և հասան նոյն ամսոյ 27-ին:

«Բոլոր զգայուն Հայոց սրտերն ուրախութեամբ կը բաբախէին արդէն ի լուր քաջագործութեան Զէյթունի Հայոց, ուստի մեծ ընդունելութիւն արին այս նորեկ պատգամաւորներուն և անոնց ամեն պէտքերը հոգացին: Ամենէն առաջ փաւթաց անոնց այցելելու մեծանուն հայ բանաստեղծ Մկրտիչ Պէշկէթաշեան, որ հիացմամբ ու յափշտակութեամբ կ'ունկնդրէր Զէյթունի գործած մէն մի դիւցազնութեանց կենդանի պատմութիւնը, զոր ճշմարիտ գոյներով կը ներկայացուցնէր պատգամաւոր Մնացական Սէմէրճեան էֆէնտին: Լարուած հետաքրքրութեամբ լսեց նաև Քասմեան Մելքիսէդի, որ Զախըրտէրէի-քեփիրը պատերազմող Հայոց մէջ երկու տեղէ ծանր վէրքեր առնելով ինկած էր, բայց յետոյ ինքզինքը ժողովելով կրցած էր հասնիլ մինչև Փրկչի լեռը ու այնտեղ մնացած, ձեռքով ամուր բռնելով փորին վրայ բացուած ահագին վէրքը, որ պէսզի աղիքները դուրս թափելէն արգիլէ, յանկարծ այնտեղ կը հանդիպին քիւրդեր և մեռեալ կարծելով՝ ականջներն ալ առնալ կը կտրեն. քաջասիրտ Զէյթունցին մեռեալ ձևանալով կը տանի այս անդամահատութեան պատճառած տաժանելի ցաւերն ալ. ուր ուրեմն զիշերուան մէջ այնտեղ հանդիպելով իւր մայրն, որ դիականց ու վիրաւորելոց մէջ ժամերով շրջելով զինքը կը փնտռէ՝ կ'ողջագուրէ զայն ու կը համբուրէ, և պատերազմի ելքն, իրենց ու թշնամեաց ունեցած կորուստը մի առ մի պատմելէ յետոյ իւր սիրասուն գաւազը կը փոխադրէ տուն, ուր պէտք եղած դարմանը տանելով կ'առողջացնէ զայն: Այս պատմութեան հետեւալ օրն իսկ պատգամաւորաց և այլոց առջև կարդաց անմահ բանաստեղծը իւր յօրինած «Դու գի՞

խնդրեա, մայր իմ անուշ՝ գեղեցիկ երգը ¹⁾»

Պէշիկթաշեանի ընթացքը այդ ծանրակշիռ պարագային մէջ, իր բացայայտ խանդավառ համակրութիւնը Զէյթունի հերոսներուն համար, իր մտերմական յարաբերութիւնները Զէյթունի Պոլսոյ ներկայացուցիչներուն հետ, ցոյց կուտան որ այդ թաւիշէ ու մետաքսէ հոգիին մէջ պողպատէ խորք մը կար, և թէ ան կը սիրէր քաջութիւնը ոչ միայն երգերու մէջ ու թղթի վրայ, այլ մանաւանդ գործի մէջ։ Պէշիկթաշեան գլխաւորներէն եղած է այն Պոլսեցի գործիչներուն որոնք իրենց բարոյական բովանդակ ուժերով գործակցած են Զէյթունի կռուողներուն, անոնց յաղթանակին նպաստած են իրենց հոգեկան ու նիւթական աջակցութեամբ, յետոյ՝ անոնց բնաջնջման վտանգին առաջն առնելու համար թափած են բոլոր կարելի ճիգերը, դիմումներ ընելով թէ Պոլսոյ եւրոպական դեսպաններուն, թէ Օսմանեան կառավարութեան և թէ մանաւանդ Նափոլէոն Գ. կայսեր, որ միջամտեց և ազատեց Զէյթունը։ Դժբախտաբար չենք գիտեր որոշապէս ամեն ինչոր ըրած է Պէշիկթաշեան այդ օրերուն մէջ. այն բոլոր մտածումները, այն բոլոր ծրագիրները որ յուզուած են այդ մեծ օրերուն՝ իր ուղեկիւն մէջ. գիտենք միայն որ այդ միջոցին օրերով Գրիգոր Օտեանի և Զէյթունի ներկայացուցիչներուն հետ առանձնացած կը խորհրդակցէր. ինչէր անցած են այդ առանձնացումներուն մէջ. չենք գիտեր։ Եւ իր քան ցաւալի է որ գէթ Օտեան՝ Փարիզ անցուցած իր վերջին տարիներուն մէջ՝ գրած չըլլայ իր յիշատակները և այդ օրերուն, ինչպէս անքան ուրիշ դէպքերու, որոնց մասնակցած է, խորհուրդը պարզած չըլլայ։ Ինչ որ այդ դիւցազնական ժամանակամիջոցէն հանրածանօթ է, այն քանի մը զմայլելի երգերն են զոր Պէշիկթաշեան գրեց՝ ներշնչուելով Զէյթունի ապստամբութենէն, — «Մահ քաջորդուն»-ը, և «Հայ քաջուն», որոնք իր ամենէն առոյգ ու գեղեցիկ բանաստեղծութիւններէն են, ու Բաջորդին նմանողութիւն Հիւկոյի մէկ տաղին, բայց նմանողութիւն մը, որ բնագիրը գերազանցած է, և Թաղումն քաջորդունը որ այնքան գեղեցիկ է որքան սքանչելի բնատիպարը և քանի մը տուներու մէջ՝ բոլորովին ինքնատիպ։

Արշակ Զօպանեան

¹⁾ Զէյթունցի. — Զէյթունի անցեալէն և ներկայէն. Ա. մաս։